

Hallgatásalakzatok*

A csend, mint sima olló,

...

*lélekbe vág, vigyázva, hogy formásat, szabályost
vágjon ki tiszta mintát, szép fodrot, arabeszket,
mint papirból a gyermek*

Dsida Jenő: *Február, esti hat óra* (1938)

A társas hallgatás szerkezeti váza sokféle lehet. Néhány olyan esetet tárgyalok, amikor ez a váz egy-egy jellegzetes sík- vagy térbeli alakzatnak feleltethető meg. Az sem ritka, hogy ugyanaz az alakzat többfajta közös hallgatásra is példaként hozható fel. A hallgatást gyakran övezi titok, a résztvevők közös hallgatása számos esetben mégsem fed el semmit, hanem éppen egy bevett szokás kifejeződése, mint amilyen a gyászolók némasága egy temetésen. Ha a csendes kapcsolatok áttetszőek, ha az érintettek tisztában vannak a történetekkel, akkor felfedni sincs mit, legfeljebb a terepen időző néprajzkutató tartja lejegyzésre érdemesnek viselkedésüket. A közös hallgatás értelme és magyarázata azonban nemegyszer a titoktartás, és a titok köre néhány embertől egy egész szervezetheg terjedhet. Az is elképzelhető, hogy olyan szervezetet lepleznek így, amelyről a kívüllők még hallani sem hallottak. Mivel teljes bizonyossággal sohasem állítható, hogy ilyen csoportosulások nincsenek, az összeesküvés-elméleteket nehéz cáfolni, kiváltképpen akkor, ha egy ellenségkép éles körvonalai vetülnek rájuk. A hálózat (*network*) fogalmát az angol Alfred R. Radcliffe-Brown honosította meg a kulturális antropológiában, amelyet a természettudományok egyik ágának tartott. Úgy vélte, hogy amiképpen a fizikának az atomok, a kémianak a molekulák az alkotóelemei, a társadalmi struktúráknak az emberi lények: „Két személy közti egyedi társadalmi viszony (hacsak nem Ádámról és Éváról van szó az Édenkertben) csak társadalmi viszonyok [széles] hálózatának részeként létezik, sok más személyt is érint, és ez a hálózat az, amelyet vizsgálódásunk tárgyának tekintek.”¹ Mivel a számítógépek egyre nagyobb kapcsolati hálókat képesek elemezni és megjeleníteni, a kutatók némelyike ismét a hálózat fogalma körül látja kikristályosodni az új társadalomtudományi paradigmát. A hálózatok önmagukban is érdemesek a vizsgálatra, de a kapcsolatok vizsgálata nem feleltetheti, hogy a hálózathoz tartozásnak szigorú szociológiai előfeltételei vannak. A hálózat kibomló társas hallgatás sokszor rétegzett, nem feltétlenül egyenrangú felek hallgatása, és a nyilvános, közös viselkedéstől a kíváncsi szemek és a tágra nyitott fülek elől gondosan elrekesztett titkos szervezetek tevékenységéig terjed. A következőkben mindössze azt mutatom meg, hogy a hangtalan kapcsolatok szerkezetét kirajzoló formák fogalmi megragadására több módszer is alkalmas.

Elsőként egy halmazt veszek szemügyre. Elemei között az az egyetlen kapcsolat, hogy ugyanannak a halmaznak az elemei. Az elemei reláció a szóban forgó esetben az egyazon klubhoz tartozás, a tagokat nem fűzik egymáshoz más szálak. 1924-ben Karel Čapek abban a megiszteltetésben részesült, hogy bevezették egy patinás londoni klubba: „megértettem, hogy itt valami szertartás folyik, mihez hozzátartozik a pipázás, a *Who is Who* lapozgatása, de legfőképpen a hallgatás. Nem a magányos ember hallgatása, nem is valami pythagorasi filozófusé; nem afféle elnémulás az Isten előtt, és nem a halál

hallgatása, néma elmélyülésnek se lehet mondani; különös hallgatás ez, társasági és kifinomult, a gentleman hallgatása gentlemanek körében.”²² Közös egyedül az bennük, hogy nem beszélnek egymással. Mivel hallgatni előkelő, egymást kevésbé vetik meg, mint a zajongó kívülállókat. Mindegyikük így adja saját maga és mindenki más tudtára, hogy nem véletlenül ő az, aki itt pipázik és újságot olvas. Kifogástalan szabású zakójukban, az úriember egyenruhájában, lepedőnyi Times-ukba temetkezve a megszólalásig olyanok, mintha Leibniz monászaí öltöttek volna testet. Furcsa narratívaként éppen gögös hallgatásuk ad formát ennek a kizárólag úriemberek társaságában kivitelezhető egyéni viselkedésmódnak. Az angol klub nemcsak halmazként értelmezhető, hanem sajátos gráfként is. A gráfok két különböző fajtájú elemből állnak: csúcsokból és élekből. A két csúcstól összekötő vonalat nevezik élnek. Mivel a klubban senki sem vált szót senkivel, az egyes csúcsokat (klubtagok) nem kötik össze élék. Az angol klub úgy is felfogható, mint egy élmentes, azaz üres vagy zéró gráf.

A nagy orosz író, Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij kivételes fogékonyt mutatott a tipológiai kérdések iránt. *A félkegyelmű* című regényében például azon tűnődött, hogy a hitelesség érdekében a szokatlan irodalmi alakok „tipikussága a valóságban mintegy felhígul”, míg a hétköznapi embert a közönségesség tipikussága jellemzi: „a világot sem akar az maradni, ami, ... jóllehet a legcsekélyebb eszközei sincsenek meg az önállósághoz”.³ Száműzetésének krónikájában, a *Feljegyzések a holtak házából* című művében pedig a szibériai fegyenctelepeken fogva tartottak tipológiáját alkotta meg. A rabok egyik csoportjába azok tartoztak, akik „maguk sem tudták, hány évre szól az ítélet”, az általuk letöltendő kényszermunka idejét bármikor a többszörösére emelheték. Nemigen lehetett a szavukat venni, de olykor azt mondták a többi fogolynak: „Nektek egyszer lejár az időtök, de mi itt gürcölünk, amíg csak kényszermunka lesz.”⁴ A klubbeli angol előkelőségek és az orosz fegyencek utóbbi csoportjának világa éppúgy élmentes vagy zéró gráfként írható le.

Mózes Lajos elbeszélésfüzérében az ötvenes–hatvanas évek egyik angyalföldi szegénynegyedében felnövekvő fiúk hallgatása „a kitörni vágyás feljegyezhetetlen csatavesztéseiről” szóló beszámoló. A tanárt, az osztályfőnököt, általában a felnőtteket, még a szülőket is természetesen ellenségnek tekintő kamaszok hallgatása közös hallgatás, „vállvonogatás, szemlesütött elutasítás”.⁵ Összetartozásuk nem egyéni, hanem közös hallgatásban nyilvánul meg. A dölyfös úriemberek, a mogorva fegyencek és az ádáz kamaszok viselkedése szociológiai és morfológiai értelemben is eltér egymástól. Csoportjuk teljes gráfként írható le. Annyi címkézett csúcsa van, amennyi az osztály vagy a banda létszáma, és minden egyes csúcs össze van kötve az összes többivel, ami nem egyéb, mint a teljes gráf definíciója. A meghatározás szerint minden teljes gráf egyszerű gráf is, amely nem tartalmaz hurokélét (olyan élét, amelynek mindkét végpontja azonos), és többszörös élék sincsenek benne (bármelyik két csúcs között csak egyetlen él vezet).

Az I. évszázad derekán ifjabb Seneca egy gyakran megfigyelhető szokásra utalt egyik Luciliushoz írott levelében: „Amiről nem akarják, hogy ember tudjon, istennek elmesélik.”⁶ A gyónási titok is egy jellegzetes alakzattal szemléltethető. Ceruzával szabályos kört rajzolunk. Tollal bejelöljük a kör középpontját, majd a körvonal tetszőleges, de egymástól ugyanakkora távolságra lévő pontjaiból egyenes szakaszokat húzunk a kör középpontjába. Ha hármat, akkor a földet, vizet és levegőt jelképező Mercedes-emblémára (1909) emlékeztető alakzatot kapunk. A ceruzával rajzolt körvonalat kiradírozva egy háromélű (vagy háromágú) csillaggráfhoz jutunk. Az élék száma azonban tetszőleges. A k élű csillag így írható le: $K_{1,k}$, amelyet akkor kapunk, ha k csúcstól egyenként összekötünk egy középponti csúccsal. Ezek a csillagszerű alakzatok két hivatásrend – a keresztény papok és az orvosok – titoktartásának elvi, sokszor tényleges szerkezetét

jelenítik meg. A középpontban a pap, illetve az orvos áll, a híveket, illetve a betegeket a külső csúcsok szemléltetik. Minden egyes él irányított él, amely a hívó, illetve a beteg felől indul, és a papnál, illetve az orvosnál végződik. Tudományos műszóval a hívek, illetve a betegek a forrás, a pap, illetve az orvos a nyelő szerepét játssza a modellben. A gyóntatóatyát „fülbe gyónás” esetén kötelezi a szentségi pecsét (*sigillum sacramentale*), az orvost pedig a hippokratészi eskü: titokként kell megtartaniuk, amit megtudtak. Ha az alakzat megváltozik, ha a pap vagy az orvos felől más csúcsok felé is indulnak ezzel a tartalommal irányított élek, akkor megszegték a titkot. Kivételnek számít, ha a beteg gyógyítása érdekében konzíliumot hívtak össze.

Ha az élek irányát megfordítjuk, szintén csillaggráfot kapunk eredményül, az irányított élek ekkor a közös csúcsból indulnak a többi csúcs felé. Ez az alakzat is számos eseményt jeleníthet meg. Legismertebb hangzó változata a közhírré tétel, amit a kisbíró kidobol, vagy a katonai parancs, amit az őrmester tüvölt, de így ábrázolható az is, amikor a tanár csendet kér az osztályteremben. A *csendre int* szófordulat arról tanúskodik, hogy a szó nélkül kiadott parancs sem ritkaság. Arany János elbeszélő költeményében Lajos király „a zajt csendre intette kezével” (*Toldi szerelme*, III. 47. 1863–1879), hogy így csitítsa a bosszút szomjúhozó országnagyokat. A hang nélküli változatra mégis a szentmise, az úrfelmutatás és a szentáldozást kísérő csend (*sacrum silentium*) a legérzékletesebb példa: a megtestesülés óta „egy sugárnyi rés tátong a világ falán: Isten szeretetének, világunkba való belépésének helye. A teremtéstől a passzióig: minden pillanat e szeretet történetének láncszeme, mely a köztünk lakó szentostyában nyerte el legtökéletesebb, végső kifejezését. A szentostya Isten jelenléte és csendje közöttünk”.⁷ Szétszotatik.

Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című ifjúsági regénye a gráfelméleti alapfogalmak alkalmazásának kimeríthetetlen tárháza. A történet fordulataival párhuzamosan a katonásdit és hivatalnokosat játszó kamaszok részben társas hallgatással jellemezhető csoportjai is változnak: növekednek, fogyatkoznak, összefonódnak, szétválnak, majd megszűnnek. 1889 márciusában, amikor a történet játszódik, a józsefvárosi gyerekek sokszor ugyanolyan nyers szókimondással intézték ügyeiket, mint a világhódító nagyhatalmak. A félelmetes Pásztor testvérek egyike így fogalmazott: „Nekünk labdaterület kell, és punktum!” A Pál utcai fiúk, akiknek a vörössingek ez okból hadat is üzentek, a Lónyai utcai Református Gimnáziumba jártak. Jóllehet nem mindegyiküket ismerjük név szerint, mégis tudjuk, hogy tizennégyen voltak, mert amikor elnökválasztást tartottak a grundon, 14 cédula gyűlt össze Csele kalapjában. Ha a megszokott módon ábrázoljuk őket, akkor egy teljes gráfot kapunk, amelynek 14 (a tagok nevével, két esetben csak számmal) címkézett csúcsa van, és minden egyes csúcs össze van kötve az összes többivel. A Pál utcai fiúk gráfja irányított éleket is tartalmaz, amelyek Bokától vezetnek a tisztekig, illetve az egyetlen közlegényig, Nemeček Ernőig. Mind egy osztályba jártak, de az osztályból nem mindenki tartozott közéjük: „Még mielőtt Rác tanár úr kiment volna az osztályból, Boka felemelte két ujját a Pál utcai fiúk felé, annak jeléül, hogy két órakor lesz a találkozó. A többi fiúk, akik nem tartoztak a Pál utcaiak közé, rettentetesen irigyelték őket, mikor Boka intésére valamennyien szalutáltak, ezzel mutatva, hogy tudomásul vették az elnök jelét.”

A Pál utcai fiúkat megjelenítő gráfot a szakirodalomban klikknek nevezik, mert egy nagyobb gráf, az osztály részgráfja. A klikk méretét vagy rendjét csúcsainak száma, jelen esetben a 14 határozza meg. Az idézetből az is kiderül, hogy a Pál utcai fiúk nem titkos társaság, amiként az is, hogy vezetőjük csendben, szavak nélkül is utasítja őket, és ők fegyelmезetten engedelmесkednek. Néhány pillanattal később Rác tanár úr hét fiú nevét, a gíttegylet tagjainak névsorát olvasta fel egy céduláról, hogy menjenek be a tanári szobába. Mind a hét fiú a Pál utcaiakhoz tartozott, úgyhogy a két órára meghirdetett

találkozó időpontját Boka három órára halasztotta. A gittegylet is teljes gráf, melynek 7 csúcsa van, ugyanakkor klikk is, mert mind a Pál utcai fiúknak, mind az osztálynak részgráfja. Rác tanár úr elkobozta a pecsétjükét és a zászlajukat, majd feloszlatta az egyletet. A volt tagok mégis úgy határoztak, hogy újraalakítják a gittegyletet, amely „mint titkos egylet fog tovább működni”.

A Józsefvárosi Főreál Gimnáziumba, az egykori Zerge (ma: Horánszky) utcába járó vörösingések titkos fegyvertárában talált tomahawkok száma arról tanúskodott, hogy nyolcan voltak. Amikor Nemecek a Fűvészkertben lekászálódott a fáról, arra nógatta őket, hogy csavarják ki a kezéből a visszaszerzett zászlót, mert ő ugyan magától oda nem adja. A bátor közlegény így fakadt ki: „Hiszen én egyedül vagyok, maguk meg tízen vannak.”⁸ (A *tíz* szó kimondásával azonban nem egy pontos számra, hanem a túlerőre utalt.) A vörösingések gráfiájának tehát 8 csúcsa van, egyébként ugyanaz igaz rá, mint a Pál utcai fiúk gráfiájára.

Az elnökválasztás után Geréb sértett hiúsága miatt elárulta társait. A két gráf ekkor egyesült: két címkézett csúcs – Áts Feri és Geréb Dezső – között egyetlen él köti össze a két alakzatot. Az egyesített gráf egy kézi súlyzóra hasonlít. Az egyetlen vonallal összekötött két sokszögnek azonban önmagában nincs jelentése, a regényen belül is több mindent jeleníthet meg: Geréb hitvány árulását csakúgy, mint Csele karakán követjárását; mindössze az egyik címkézett csúcs változik. Amikor az áruló letette a fogadalmat a vörösingések törvényeire, amit Áts Feri kézfogással erősített meg, nyomban hadnagyi rangot kapott, a vörösingések immáron nem nyolcan voltak, hanem kilencen. Az árulóból kém lett, ami megváltoztatta az alakzatot is. A két gráfot most nem egy él köti össze, hanem egyik címkézett csúcuk közös. Amikor Geréb lelepleződött, az alakzat kettévált, és a Pál utcai fiúk gráfiájának rendszáma 14-ről 13-ra csökkent. A csata előtt Boka – a hadiállapotról való tekintettel immáron nem elnökként, hanem teljhatalmú tábornokként – közfelkiáltással szavaztatta meg hadseregével, hogy gyakoroljon-e kegyelmet, majd engedelmességet az egybehangzó közakaratra. A csúcok szaporodása – Geréb visszakérdőjezése – ezúttal nem hitványságra utalt, hanem megbocsátásra. A márciusi történet nem egészen két hétig tartott. A Pál utcaiak megvívták igazságos honvédő háborújukat, megvédték a grundot, de Nemecek másnap meghalt, és a munkások a hét elején elkezdték ásni a háromemeletes bércaszárnya alapját.

A titokban szerveződő csoportok története a távoli múltba vész. A titkos társaságok alapvetően abban különböznek egymástól, ami miatt megszerveződtek. Csak néhány ilyen cél van. Történetileg a kirekesztés volt az első, a következő fokokon tűnik fel a vallási beavatottság (az igazi tudás birtoklása), a politikai összeesküvések és a törvénytelen jövedelem szerzése. Az állam hatékony önvédelme, a szervezett titkosszolgálat, a kémelhárítás viszonylag kései, XIX. századi fejlemény. Az egykori Pannoniában is népszerű Mithrász-kultuszról, erről a „maszkulin megváltástan”-ról jegyezte meg Max Weber, hogy „a túlvilágra vonatkozó ígéreteivel versenytársa volt a kereszténységnek”. Mivel „a fokozatos beavatottság és a vallási rangok sorrendje itt hierarchiát alkot”, nem meglepő, hogy elsősorban az alárendelt tisztí rétegre (centuriók) és a nem katonai hivatalnokokra gyakorolt különös vonzerőt.⁹ A misztériumvallásoknak és a titkos társaságoknak közös vonása a beavatás és a titkos tudásban való részletetés lépcsőzetes volta, aminek a tagok beavatási fok szerint rétegezett hallgatása feleltethető meg. A titkos szervezetek tagjait egyszerre jellemzi tényleges cselekvés és tartózkodás valaminek a megtételétől. Szerb Antal azt írta a rózsakeresztesekről, hogy a beavatottakat „súlyos és háborzongató esküvel kötelezték, hogy nem fogják elárulni azt, amit tanultak”.¹⁰ S mindez bizonyára így is történt volna, ha bármi is bizonyítaná, hogy valóban léteztek.¹¹

Egy titkos társaság leírására tér- vagy síkbeli hasonlatok, logikai, matematikai vagy nyelvészeti-pragmatikai módszerek szolgálnak elemzési eszközül. Formai szempontból lényegtelen, hogy a Mithrász-gyülekezeteket vagy a rózsakereszteseket választották-e vizsgálat tárgyául. Belső tagolódásuk szemléletesen ábrázolható a бүтү – a fa szálirányára merőlegesen vágott, korong alakú felület – hasonlatával, melyben az évgyűrűk a beavatottság egy-egy fokozatát testesítik meg. Ugyanezek a társadalmi alakulatok a matematika vagy a logika eszközeivel halmazokkal, illetve Venn-diagramokkal jeleníthetők meg. Az egymásba ágyazott körvonalak a beavatottság fokának megfelelő csoportokat szemléltetik, de a megszerzett titkos tudásról való hallgatás eltérő nagyságú, egymást részben átfedő köreiként is felfoghatók. A néma lenyomat néha sokatmondóbb, mint hangzó párja. Tegyük fel, hogy egy titkos társaságnak három fokozata van: az adeptus, a magiszter és a mágus. A rózsakeresztes elnevezésekkel címkézett csoportok a társaság egészére kiterjedő gráf részgráfjaiként is értelmezhetők. A hierarchikusan tagolt hallgatások vizsgálatokor azonban az exkluzív és inkluzív névmások is tekinthetők mintának.

A valódi névszókát helyettesítő szavak e két sajátos típusával a pragmatika a deixis jelenségek körét tárgyalva, a nyelvészet a névmási rendszert ismertetve foglalkozik. Fodor István meghatározását idézem: „Számos indián, afrikai és ausztráliai nyelvben a személyes névmás többes ... számú alakjai közt vannak olyanok, amelyek kizárják a megszólított személyt a megnevezettek köréből (exklúzió), mások beleértik (inklúzió), pl. az ausztráliai dijari nyelvben *ngajana* 'mi (veled együtt)' ~ *ngajani* 'mi (nélküled)'.²¹² Azokban a nyelvekben, amelyekben kétfajta *mi* ismeretes, az egyik alak kizárja, a másik magában foglalja a kommunikációs partnert, vagyis a közlemény címzettjét. A magyar nyelvben a kluzivitás csak körülírással fejezhető ki: *Mi megyünk, de te maradsz / ti maradtok*.¹³ Egy titkos társaság tagjai másként beszélnek egymással, ha azonos beavatási fokhoz tartoznak, és másként, ha a titkos tudásból különböző mértékben részesítették őket. Mindez attól függetlenül igaz, hogy az általuk használt nyelvben lexikalizálódott-e a kétfajta *mi*. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy egy titkos társaság tagjai hányféleképpen lehetnek megszólítottok és megszólítottak. Mivel számos eset lehetséges, áttekinthető formában ábrázoltam őket.

Beszélő \ Címzett	Mágus	Magiszter	Adeptus
Mágus	1 má = má	2 má ↓ ma	3 má ↓ ad
Magiszter	4 ma ↑ má	5 ma = ma	6 ma ↓ ad
Adeptus	7 ad ↑ má	8 ad ↑ ma	9 ad = ad

A mátrix egyes mezőibe írt számok a megkülönböztetést segítő sorszámok, az adott fokozat első két betűje pedig rövidítés. A táblázat törzsrésze kilenc mezőből áll. A sorok a beszélő, az oszlopok a címzett nézőpontjából tartalmazzák a lehetséges eseteket. Az egyes sorok azt mutatják, hogy ki beszél kihez. Az első sor kiolvasva: az 1. mező azt jelképezi, amikor mágus beszél mágushoz, a 2. azt, amikor mágus magiszterhez, a 3. azt, amikor mágus adeptushoz. (A részletesebb elemzésben alestként az is elkülönítendő volna, hogy az adott csoportból egyetlen ember, több személy vagy mindenki címzett.) Az egyes oszlopok ezzel szemben azt mutatják, hogy kinek ki beszél. Az első oszlop kiolvasva: az 1. mező azt jelképezi, amikor mágushoz mágus szól, a 4. azt, amikor mágushoz magiszter, a 7. azt, amikor mágushoz adeptus. A jelek (=, ↓, ↑) a rangbeli

azonosságot, illetve különbözőséget fejezik ki. A mátrix diagonálisában (1., 5., 9. mező) az azonos rangúak, felső harmadában (2., 3., 6. mező) a magasabb, míg alsó harmadában (4., 7., 8. mező) az alacsonyabb rangúak kezdeményezte beszédcselekvések szerepelnek.

A kilenc mezőt tartalmazó modell azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a kívüllátnak nincs tudomása a titkos társaságról, vagy ha mégis, a tagok akkor sem fedik fel kilétüket. A mátrixba foglalt kilenc eset azoknak a lehetséges párbeszédeknek, illetve ki nem mondásoknak a vázát szemlélteti, amikor nincsenek köztük idegenek. A maguk körében cselelnek eszmét, kínosan ügyelve arra, hogy beszélgetőtársuk melyik beavatási fokozatba tartozik. A táblázat törzsrészében kilenc mező van, de ennél sokkal több kommunikációs helyzet képzelhető el. A diagonálison kívüli hat (2., 3., 4., 6., 7., 8.) mező mindegyike két csoport kommunikációját szemlélteti. Egy mágus azonban nemcsak mágust, magisztert vagy adeptust szólíthat meg, hanem mágust és magisztert, mágust és adeptust, magisztert és adeptust, illetve egyszerre mindhármat, ami soronként 7, összesen 21 eset. A részletesebb elemzésben alesetként nemcsak az volna elkülönítendő, hogy az adott csoportból hányan címzettek, hanem az is, hogy a beszélő a közlemény címzettjét beleérti-e a „*mi*”-vel megnevezett csoportba. A mátrix diagonálisában (1., 5., 9. mező), az azonos rangúak között az inkluzív *mi* járja, míg a többi mezőben az exkluzív *mi* is, elsősorban azokban a mezőkben (2., 3., 6.), amelyekben lefelé mutató nyíl jelzi, hogy magasabb rangú beszél alacsonyabb rangúhoz. A felfelé mutató nyíllal ellátott mezők (4., 7., 8.) viszont – éppen ellenkezőleg – azt szemléltetik, hogy alacsonyabb rangú szól, ha ugyan szólhat, magasabb rangúhoz.

A mátrix alakját öltő, egyszerűsített modellben egy képzetes titkos társaság formális vázát jelenítettem meg. A kombinatorikailag lehetséges esetek azonban nem feltétlenül valóságosak. Nem ritkaság, hogy az alacsonyabb rangú nem szólíthatja meg a magasabb rangút. A valós történeti alakulatokat elemző történésznek, szociológusnak vagy néprajzkutatónak az a feladata, hogy az imént vázoltnál összetettebb modellből kirotálja a nem létező vagy nem igazán jellemző eseteket, és a vizsgált titkos társaságot a történeti tények ismeretében a beszéd és hallgatás sajátos pragmatikai szövedékeként mutassa be. Az elemzés kiindulópontjaként a megnyilatkozás kanonikus szituációja kínálkozik. Sir John Lyons angol nyelvész azért dolgozta ki a fogalmat, hogy megkönnyítse a deixis megértését. A megnyilatkozás kanonikus szituációja alapvetően demokratikus modell, a résztvevők mindegyike lehet közlő is, címzett is. A fogalom egyén és egyén, illetve egyén és többség viszonyára is kiterjed. Az adattovábbítás közege a levegő, a közlés módja a beszéd. A közös térben elhelyezkedő résztvevők látják is egymást, úgyhogy a megnyilatkozásokat kísérő személyes vagy ceremoniális gesztusokat is kódolhatják.¹⁴ Az elemzőnek rögzítenie kell a kanonikus szituációtól való eltéréseket: nem lehet mindenki közlő vagy címzett; nem a közösség megszokott nyelvén értenek szót; nem is szólhatnak egymáshoz; ismerni sem ismerik egymást; más az adattovábbítás közege stb. Szét kell választania a hallgatáscselekvések legjellegzetesebb típusait, s mindezt ki kell egészítenie az intézményi tények számbavételével, az adott fokozathoz tartozás külső jegeinek (testfestés, tetoválás, hajviselet stb.) leírásával, a korlátozott érvényű státusindikátorok¹⁵ számító tárgyak (maszk, ruházat, ékszerek stb.) lajstromba szedésével, összejövetelek helyének és alkalmanak felsorolásával és így tovább.

Az *Államban* Szókratész kifejtette, hogy az öröknek tartózkodniuk kell a bor mértéktelen élvezetétől, nem részegedhetnek le, amit beszélgetőtársa, Glaukón ezekkel a szavakkal erősített meg: „Hát bizony nevétséges volna, ha maga az ör is örre szorulna.”¹⁶ Fél évezred múltán Iuvenalis másként vélekedett erről. A szemérmetlen asszonyszemélyekről írott satírájában kifejtette, hogy vágyuk csillapítása nem tűr halasztást, s még

ha férjük őrizteti is őket, percek alatt túljárnak az őr eszén. Úgyhogy feltette a kérdést: „*De ki lesz majd az őre az őrnek?*”¹⁷ A szállóigét mégsem a kéjsóvár, kikapós asszonynéppel, hanem jobbára hatalmi túlkapasokkal, zsarnoki kormányzatokkal, fékevesztett önkényurakkal kapcsolatban idézik. Edmund Burke, az angolszász konzervatív politikai gondolkodás egyik megeremtője, mindennemű kormányzati beavatkozás heves ellenzője, akként értelmezte a kérdést, hogy kormányzottként miképpen védekezhetünk a bennünket kormányzókkal szemben.¹⁸ Ha minden őrt őrizni kell, akkor az őrt őrző őrt is..., és így tovább.¹⁹ A bizalmatlanság logikája végtelen sorozatot eredményez. Nem véletlen, hogy a *titkosszolgálat* – mai elnevezéssel: *nemzetbiztonsági szolgálat* – egyedül a szótárakban szerepel egyes számban, a valóságban minden országban több van belőlük, különválasztva a polgári és a katonai ágazatot.²⁰ Minden államalakulat mielőbb életre hívja a maga szolgálatait. A rendszert eleve úgy építik ki, hogy az egyes szervezetek egymás tevékenységét is figyeljék. Némelyiknek viszont az az elsődleges feladata, hogy más államok hasonló szervezeteinek legfontosabb törekvéseit fűrkéssze ki. Ha *X* ország nemzetbiztonsági szolgálatának sikerült beépítenie egy ügynököt *Y* ország nemzetbiztonsági szolgálatába, akkor a két szolgálatot ábrázoló gráfok egyik címkézett csúcsa közös. Ha ugyanez *Y* országnak is sikerült, akkor a két gráfnak már két közös címkézett csúcsa van, leszámítva azt az esetet, ha kettős ügynökről van szó, mert a (másként) címkézett közös csúcsok száma ekkor továbbra is egy marad. Olykor talán az is megesik, hogy *X* vagy *Y* ország nemzetbiztonsági szolgálatának nincsenek közös csúcsai, mert szervezetükbe még senkinek sem sikerült beépülnie. Bármilyen furcsa, de ennek a meglehetősen szokatlan esetnek van egy még képtelenebb alesete. Az ugyanis, ha valaki vagy valakik egy nem létező szervezetbe próbálnak beépülni. A fanyar humorú Gilbert K. Chesterton mindent a fonákjára fordított az Edward-korszakban játszódó regényében, melynek műfaját rémálomként (*A Nightmare*) határozta meg. A nyomozók úgy próbálták megakadályozni az anarchisták véres cselekedeteit, hogy beépültek bűnszövetkezetükbe, amelyet nagy buzgalmukban ők maguk hoztak létre. Végül kénytelenek voltak saját magukat leleplezni, hiszen mindegyikük „olyan áluhát öltött, amelyet nem álcáz, hanem felfed”.²¹ Sokszor könnyebb valamiről írni vagy valamit ábrázolni, mintsem kideríteni, hogy a leírtak vagy grafikusán ábrázoltak megfelelnek-e a szikár tényeknek. John Le Carré korai, a hidegháború időszakában játszódó kémregényeiben a történet váratlan fordulatai az egymásba fonódó hálózatok újabb és újabb mintázatait rajzolják ki. A valóságban azonban sohasem látni olyan tisztán a mintázatokat, mint egy irodalmi műben. A szolgálatok ezért egy-egy művelet végrehajtása során a legszűkebbre vonva alakítják ki a kapcsolati hálót, hogy az esetleges árulás vagy lebukás a lehető legkisebb mértékben veszélyeztesse a küldetés sikerét. Az alkalmi hálózatok többnyire fagráfként (a csúcsokat pontosan egy út köti össze) vagy annak egyik aleseteként, hernyógráfként (minden csúcsa legfeljebb egy él távolságra található a központi úttól) jeleníthetők meg. A titkosszolgálatokra igazán találó, átfogó hasonlat mégsem a gráfelméletben keresendő, működésmódja sokkal inkább emlékeztet egy népszerű kirakós játékra. Az első ilyen játékot John Spilsbury londoni kartográfus és rézmetsző készítette 1760 táján. Egy falemezre felragasztotta az Egyesült Királyság térképét, majd gondosan kivágta az egyes tartományokat és grófságokat. Innen ered az elnevezés is: *jigsaw puzzle*, azaz lombfűrész-rejtvény. A játékosok feladata az, hogy hiánytalan egészszé illesszék össze a részeket.

Alighanem antropológiailag kódolt, hogy a tökéletesség attribútumának ösztönösen mindenki azt tartja, ha valami ép, kerek egész. Tökéletlennek pedig azt érzi, ami törött, hiányos, darabjaira esett szét. Ady Endre *Kocsi-út az éjszakában* (1909) című versében

panaszolta fel, hogy „*Minden Egész eltörött*”. Az irodalomtörténészek szerint a költő a premodern korszak alapérzését fejezte ki, illetve verse a modernitás válságának költői dokumentuma.²² Ám óvatosságra int, hogy John Donne *The Anatomy of the World* című költeményében már 1611-ben ugyanezt öntötte szavakba: „*Tis all in pieces, all coherence gone; / All just supply, and all relation*”. Földényi F. László pontos fordításában: „*Minden darabokban, minden szétesett / Minden töredék, minden esetleges.*”²³ Az angol pap-költőt az keserítette el, hogy a német Johannes Kepler a bolygók pályájának harmóniáját dicsőítette 1609-ben megjelent, *Astronomia Nova* című könyvében. A titkosszolgálatok vezetői viszont elégedetten nyugtáznák, ha a számukra készített napi, heti, havi stb. jelentésekben részletekbe menően tudósítanak őket arról, hogy minden a legnagyobb rendben van: „*Minden Egész eltörött*”. Az állapotleírás persze nem a szolgálatok hivatali felépítésére vonatkozik, amelyet a törvényben megszabott feladataikkal, vezető tisztségviselőkjének nevével, más közérdekű adatokkal egyetemben kellő időben nyilvánosságra is hoznak. A háttérben működő operatív szervezet azonban csak úgy maradhat ép, kerek egész, ha a hatékonyság érdekében a munkafolyamat (*workflow*) részévé teszik a *Minden egész eltöretik* elvet. Sokszor még ugyanannak a műveletnek a résztvevői sem tudják, miről van szó: likvidálásról, egy titkos objektum vagy fegyver tervrajzáának megszerzéséről, üzenetek desiffrálásáról, pusztá megtévesztéséről. John Le Carré regényalakja, Leamas pontosan fogalmazott: „Ebben a munkában megszokja az ember, hogy csak egyes részleteket ismer, egész ügyet sohasem.”²⁴

Számtalan társas időtöltésre jellemző, hogy az érintettek minden részletet ismernek, mégsem beszélnek róla, noha be nem áll a szájuk. Nem ez a féltett titkuk, nem ezt akarják elhallgatni, nem kerül erőfeszítésükbe, hogy hallgassanak róla. Eszükbe sem ötlik, miért nem azt teszik, amit éppen nem tesznek. S amit nem tesznek meg, abban nincs semmi tudatosság, passzív cselekvésnek sem mondható: nem tartózkodnak valaminek a megtételétől, nem engednek meg vagy tűrnek el semmit. Ám alkalmazkodás olyan mondatokat mondanak ki, amelyeket addig véletlenül sem ejtettek ki a szájukon. E mondatok ki nem mondása követendő viselkedésnek számít. A normaszegők kellemetlen alakok, ostoba fickók, feleslegesen jártatják a szájukat, azt ismételtetik, amit mindenki tud. A jelenség szemléltetésére jó példa a kávéházi beszélgetés. A törzsvendégek nincsenek a tudatában annak, miről nem ejtenek szót, miközben unos-untig nőkről, politikáról, sportról fejtik ki nézeteiket. Ám hirtelen változik a kép, csábos külföldi nő tér be a helyiségbe. Egymás szavába vágva, szenvedélyesen fejtik ki, merre jár a 6-os villamos, hogyan lehet eljutni a Kosztolányi Dezső térre, hol és hogyan lehet buszjegyet vásárolni. A fiatal hölgy látogatása tette érzelmelhetővé, miről hallgattak addig.

A pragmatikai vizsgálódás – Charles W. Morris klasszikus meghatározása szerint – a jelhasználó (interpretáló) és a jelek viszonyára irányul.²⁵ Az ismertett jelenséget pragmatikai buroknak nevezem. Úgy határozható meg, mint azoknak a megnyilatkozásoknak a részhalmaza, amelyek adott időben és helyen a „bennszülöttek” körében semmiképpen sem hangzanak el. A szóban forgó részhalmazba azok a megnyilatkozások tartoznak, amelyek azért nem hangzottak el, mert eszükbe sem juthatott, azok a megnyilatkozások viszont nem tartoznak ide, amelyek azért nem hangzottak el, mert éppen nem jutott eszükbe. E terjedelmi szűkítés eredményeképpen tehát csak azokat az el nem hangzott megnyilatkozásokat öleli fel, amelyek közös tudásukat fejezik ki, mint például, hogy melyek a magyar nemzeti zászló színei, mi az ország első királyának, jelenlegi miniszterelnökének neve és így tovább. Közös tudásuk nem egye-

sített tudás, csak az sorolható ide, amit külön-külön, mindannyian tudnak, úgyhogy egy pénzdíjas vetélkedőn nem sok hasznát vennék. Mindenki tudja, merre jár a 6-os villamos, ezért legfeljebb akkor beszélnek róla, ha éppen nem jár. A halmazt tovább szűkíti, hogy amiről nem beszélnek, az nem tabutéma, nem is illem dolga, manapság nem is a hatóságoktól való félelem tesz lakatot a nyelvükre. A pragmatikai burok a szunnyadó közös ismeretek tárháza, amelynek egyes elemeit bárki bármikor képes előhívni, ha szükségét érzi. A halmaz elemei ugyan nem sorolhatók fel tételesen, de csaknem mindig egyértelműen eldönthető, mi tartozik bele, mi nem.

A pragmatikai burok egy műfaji kérdést is felvet, a történelmi regény mivoltának kérdését. Füst Milán *Advent* (1922) és *A Parnasszus felé* (1961) című művei eleget tesznek a történelmi regény elemi meghatározásának, történelmi korban játszódnak: az első a XVII. századi Angliában, a második a XVIII. századi Magyar Királyságban és Ausztriában. Bori Imre vajdasági irodalomtörténész mégis úgy vélekedett, hogy e két mű áltörténelmi regény, mert nem adnak hiteles történelmi képet, és a „helyi színnek” is hiányoznak belőlük. A szerző „nem történelmi eseményekkel és történelmi eszmékkel valószínűsít... Legszívesebben a tárgyakkal, nevekkel, apró jelenetekkel és mitizált objektumokkal, illetve babonákkal ... operál.”²⁶ Bori Imre egyetlen példát sem említett az igazi történelmi regényre, de *A három testőrt* (1844) alighanem ő is elfogadta volna a műfaj klasszikusának. Alexandre Dumas nem festett hiteles képet a XIII. Lajos korabeli Párizsról. Umberto Eco nyomon követte d'Artagnant esti sétáin, és megfigyelte, hogy a merész gascogne-i az onomasztika és a várostörténet szövevényes labirintusában olyasmire volt képes, amire még szikrázó pengéjével sem: nem létező utcákban járt-kelt.²⁷ *A három testőr* első mondata így hangzik: „1625 április havának első hétfőjén Meung neves városa, a *Rózsa regénye* szerzőjének szülőhelye, olyan tökéletes zűrzavar képét mutatta, mintha a hugenották itt akarnának második La Rochelle-t rendezni.”²⁸ Füst Milánnál hiába is keresnénk efféle mondatokat, minden regényét egyes szám első személyű elbeszélés jellemzi. Az *Advent* katolikus hite miatt üldözött hőse, Sir Edward Esdaile szinte semmit nem mond Londonról, még a neve is csak a regény elsőtörténet alapján rekonstruálható. S ez így természetes: nem hibbant, nem mondogatja magában a saját nevét, arról sem beszél, ami nyilvánvaló, elvégre is helybéli, nem utazó. A történelmi regény paradoxona abban rejlik, hogy az úgynevezett történelmi regények hősei olyasmiről is beszélnek, amiről a valóságban sohasem beszéltek volna, az áltörténelminek minősített regények hősei viszont nem beszélnek arról, amiről a kortársak is hallgattak. Ez utóbbi művek alakjai a valószerűbbek.

A pragmatikai burok Kenneth Lee Pike híres *etic-emic* fogalompárjának második tagjára emlékeztet. Az amerikai deskriptív nyelvész és antropológus két ógörög eredetű nyelvészeti kifejezés, a *phonetic* (fonetikai) és a *phonemic* (fonológiai) mintájára, az előtag elhagyásával alkotta meg a fogalompart. Úgy vélekedett, hogy az emberi viselkedés, beleértve a nyelvet is, étikus és émikus szempontból is leírható. A dichotómia a benszülött, belső (*emic*), illetve a kívülálló, külső (*etic*) szemléltető nézőpontjának elhatárolása egymástól. Émikus az, ami a szóban forgó viselkedésmód meghatározó jegyeivel jellemezhető, ami a kérdéses rendszer szempontjából fontos elemekkel kontrasztív viszonyban áll. Étikus pedig az, ahogy a külső megfigyelő látja a rendszer elemeit, előzetes szempontok alapján, függetlenül attól, hogy valóban meghatározóak-e a szóban forgó rendszerben. A különböző rendszerek egybevetése szintén étikus szemlélet alapján történik. A magyar nyelv névszói esetei émikus rendszert alkotnak, míg az esetgrammatika kategóriái étikus egységek²⁹ (a generatív grammatikában a tematikus szerepeknek felelnek meg). Pike szerint e kategóriák használata akkor is gyümölcsöző,

ha nem a nyelvi viselkedést tanulmányozzuk. Ha valaki egy idegen „kultúrát szemlél, akkor különféle gesztusokat lát, de *etic* jellegű szemléleténél fogva nem tudja megkülönböztetni, hogy melyeknek van jelentése, s melyek fontosak az illető kultúra számára. Ennek eldöntéséhez *emic* szemlélet kell, amellyel vagy egy bennszülött, vagy egy tapasztalt idegen rendelkezik.”³⁰

A *burok* a testet körülvevő, óvó-védő héjra, takaróra, lepelre, átvitt értelemben valamilyen meghittsége és állandóságra utal, míg a *buborék* gömbölyded alakot öltött, folyékony vagy légnemű anyag megnevezésére szolgál, de átvitt értelemben is időlegességet fejez ki. Ahogy Vörösmarty Mihály fogalmazott: „*Örökké a világ sem áll; / Eloszlik, mint a buborék*” (*Keserű pohár*, 1843). Pragmatikai buboréknak azt a jelenséget nevezem, amikor bizonyos megnyilatkozások nem hangzanak el, az érintettek mégis úgy tekintik őket, mintha elhangzottak volna. A néma közleményt kiadó fél valamilyen okból szükségtelennek, feleslegesnek vagy veszélyesnek tartja kimondani, amit mondani akar, mégis mindenki tudni véli, mi az, ami nem hangzott el. Kimondatott valami, mégsem hangzott el: nem öltött hangtestet. A pragmatikai burokba sorolható megnyilvánulásokat ezért még oldalági rokonság sem fűzi a hangzó beszédhelyettesítőkhöz, mint amilyenek például a dob- és füttnyelvnek. Furcsa módon a nem verbális kommunikáción belül is kivételnek számítanak. A hallgatás olykor szóbeli közlésnek minősül, intézményesített formában egyenértékű egy meghatározott szó vagy mondat kimondásával. A legismertebb példa erre az anglikán egyház esküvői szertartása. A pap felszólítja az egybegyűlteket, hogy közöljék, ha olyasmiről tudnak, ami meggátolhatja a házasságot. Ha a násznép tagjainak nincs jó okuk arra, hogy megakadályozzák a frigy létrejöttét, akkor csendben maradnak, és hallgatásuk helyettesíti a *Nem* mondatszót kimondását, illetve azt a kijelentést, hogy *Nem, nem ismerek ilyen okot*. Igen ám, de milyen alapon tekinthető verbális kommunikációnak, ha egy árva szó sem hangzik el. S ugyanígy, milyen alapon tekinthető nem verbális kommunikációnak, ha a hallgatást nem teszi beszédessé egyetlen szemvillantás, arckifejezés, taglejtés, sokatmondó fészkelődés vagy önkéntelen moccanás. A gyülekezet tagjainak szótlansága pontosan ugyanazt fejezi ki akkor is, ha mozdulatlanul, lehunyt szemmel hallgatnak.

A pragmatikai burokba sorolható szótlán megnyilvánulások azonban nemcsak a néma közlemény intézményesítettségének foka szerint csoportosíthatók, hanem a küldő kiléte, a címzettek köre és számossága, a közlemény hossza és megbízható volta szerint is. A hívő ember arra vár, hogy megszólítsa az Úr, ahogy a zoltáros mondja: „*Az Úrban leld örömed, / s ő betölti szíved vágyait*” (Zsolt 37,4). Az Úr pedig csendben szól hozzánk, mert „*Szavakra nincs szüksége az igének*” (Vasadi Péter: *Kontrapunktika*, 1984). E bensőséges kapcsolat természetét Ludwig Wittgenstein világította meg egyik grammatikai megjegyzésében: „Nem hallhatod az Istent valakihez beszélni, csak akkor hallhatod őt, ha te vagy a címzett.”³¹ A filozófus nem szegődött a teológiai realizmus hívéül, csupán az *Isten* szó használatának szintaktikai feltételeit határolta körül, de egyúttal e különös helyzet ismeret- és kommunikációelméleti sajátosságaira is rámutatott. Ha az Úr többekhez akar szólni, akkor azt mindig egy közvetítő útján teszi. A sáncon őrt álló Habakuk prófétához például így szólt: „Írd le a látomást, véd fel táblára, hogy könnyen olvasható legyen” (Hab 2,2). Jézus is prófétának vallotta magát, kortársai is ekképpen vélekedtek róla, de tárgyyszerűen jegyezte meg: „Bizony mondom nektek, hogy egy prófeta sem kedves hazájában” (Lk 4,24).

A szeretők szavak nélkül is megértik egymást. A testi szerelem nem feltétlenül halk, nem is mindig szótlán, de az összefonódás, a testnyílások betapasztása elapasztja a szót, ahogy azt a bizánci Paulosz Szilentiariosz verselte meg epigrammájában: „*Mellre boruljon a mell, száj szájra tapadjon! A többit / Rejtse a szótlanság*”.³² Csokonai Vitéz Mihály

parancsba adta, hogy a szerető kérését „angyali szókkal” kell teljesíteni (*Tartózkodó kérelem*, 1803), Babits Mihály arra a megállapításra jutott, hogy „a szerelem, / mint a galambok csókjá, hangtalan” (*Régen elzengtek Sappho napjai*, 1922), Pilinszky János pedig úgy vélekedett, hogy „Kegyetlen, néma torna” (*Trapéz és korlát*, 1943). A szerelmek nesztelensége ikerpályák csendje. Am ha egy kapcsolat aszimmetrikus, akkor még hallgatni sem ugyanarról hallgatnak, és minden másként alakul, mint Fodor Ákos haikujában: „Mind a ketten csak téged szeretünk. / Én is – te is” (*Egy románc szinopszisa*, 1997). Kettőnél több ember is megértheti egymást szavak nélkül, ami gyakran jellemző a kemény küzdelmekben megedzett katonákra, kommandósokra és sportolókra.

Am van, amikor egy sokkal szélesebb kör, egy valódi vagy képzetes közönség tagjai tapasztalják meg ugyanezt az élményt. Mészöly Miklós a *cinkos akusztika* kifejezéssel az olvasóközönségre gyakorolt különös hatást, a szavakba nem öntött, mégis mindenki-ben visszhangot keltő tartalmat érzékeltette: „minden irodalom bővelkedik cinkos akusztikájú művekben. Csak míg a nagy népek »cinkos akusztikája« többnyire korszakokat formáló közérthetőséggé tud lenni, a kis népeké ... rezervátumi érdekesség marad.”²³³ A cinkos akusztika kultúránként eltérő, de változni mindenütt gyorsan változik. Egyik interjújában azt fejtette ki, hogy a *Pontos történetek, útközben* (1970) című műve írásakor olyan anyag állt a rendelkezésére, amellyel könnyű lett volna visszaélni, de nem engedett a kísértésnek: „A cinkos és elfogult akusztikákon ... mindig túlfut az idő. A rontása, rombolása pedig igen nagy tud lenni ... Mai irodalmunkat olvasva sokszor érzem úgy, hogy a felületi aktualitások erotikájának túl nagy a vonzása.”²³⁴ A jelenséget sokan társítják a cenzúrával, de a szabad sajtót éppúgy jellemzi, mint a diktatúra pártlapjait. A félreértésnek az a magyarázata, hogy a kettős beszéd és a sorok között olvasás kifinomult gyakorlata miatt az egyeduralmi rendszerekben játszik meghatározó szerepet.³⁵

A cinkos akusztika közös térben érzékelhető igazán. A színházi közönség nemcsak a látottakon-hallottakon, hanem a ki nem mondottakon is felszisszen, szomorkodik vagy nevet, ami szükségképpen a beavatottság érzetét kelti bennük. A közös megértés szótlán magabiztoságával, a nyelvük hegyén ugyanazokkal a kimondatlan értékkelésekkel a lappangó közvéleményt testesítik meg, de az előadás végén, amikor a pissenéstelen csendet nagy hirtelen szünni nem akaró tapsvihar váltja fel, rövid időre kioltódik egyéniségük, egyöntetű, lázasan ünneplő tömeggé olvadnak egybe. A szavak nélküli színpadi közlemény nem szükségképpen rövid, hosszúsága attól a nehezen meghatározható időponttól számítandó, amikor a beszédszünet attributív hallgatássá alakul át.³⁶ Spiró György *Az ikszek* (1981) című regénye 1815. június 9. után, a Kongresszusi Királyság (*Królestwo Kongresow*) idején játszódik. Wojciech Bogusławski, a nagy lengyel színész egészen a rivaldáig ment előre: „A magas, szikár alak ott magasodott előttük, mozdulatlanul, némán állt, és merőn nézett a közönségre. ... Pissenés sem hallatszott ..., mindenki őt bámulta; várták, hogy megszólal ... Ő azonban hallgatott. Mozdulatlanul. Fél percig vagy órák hosszat. Megszűnt az idő, másfél ezer ember itta szemével az alakját és hallgatta mámorosan a némaságát.”²³⁷ Bár ki sem nyitotta a száját, kiáltványt intézett a közönséghez: *Független, szabad és egységes Lengyelországot! Takarodjanak az országból az orosz megszállók! Rendesen ülésező szejmet! Törvény előtti egyenlőséget! Sajtószabadságot!* – Valaki felzokogott, hangzavar támadt. Bogusławskit a vállukra vették, egy hintó tetejére emelték, a lovakat kifogták, és diadalmenet élén indultak meg vele.

A pragmatikai buroknak és buboréknak az a szokatlan, közös vonása, hogy a jelhasználókat el nem hangzott megnyilatkozásokhoz fűzi bensőséges viszony. Többnyire mégsem a szótlansághoz, hanem valamelyik nyelvhez kötődnek ilyen szorosan. Alapesetben mindenki azért beszél az anyanyelvén, mert magyar, német vagy román stb. Közismert,

bosszantó jelenség, hogy nem értik egymást. A közlés nyelvét azonban sokszor szándékosan választják meg úgy, hogy más ne értse, mit mondanak. A *más(ok)* határozatlan névmás nemcsak emberekre vonatkozhat, hanem vadállatokra is. Az elefántbűvölők nyelve is ilyen. A durva félreértések elkerülése érdekében az idomárok más nyelven adnak parancsot a szelídített elefántoknak, mint amelyet a helyi közösség beszél. Karnátakában (korábban: Maiszur), ahol kannadául beszélnek, az elefántidomítás urdu nyelven folyik. Az erdei munkára fogott elefántok húsz-huszonegy parancsot (*Állj!, Hátrálgj!, Fordulj!, Ormányt fel!, Vedd fel és vidd!, Lépd át az akadályt!* stb.) értenek meg és hajtanak végre.³⁸ Más esetekben ugyanannak a nyelvnek egy változata szolgál arra, hogy valakit kizárjanak a beszélgetésből. Ausztrália őshonos nyelveinek egyik sajátossága az anyósnyelv (*mother-in-law language*), amelyet a vejnek anyósa jelenlétében kell használnia. (A kifejezés pontatlan, mert a tilalom az anyós mellett az após és a vej, illetve a két sógor kapcsolatára is vonatkozhat.) A pama-nyungar nyelvcsaládhoz tartozó gyirbalban a *guwal* 'nyelv, beszéd', míg a *gyalnguj* 'anyósnyelv' jelentéssel forgott közszájon. Hangrendszerük és nyelvtanuk azonos, de egyetlen közös szavuk sincs, és az anyósnyelv szókészlete szegényesebb. A nyelvi tabu egyik megnyilvánulásáról van szó, anyós és veje nem beszélhetnek egymással, széles ívben el kell kerülniük egymást, még egymás szemébe se nézhetnek.³⁹ Ha mégis közlendőjük van, csak egy harmadik személy közvetítésével adhatják a másik tudtára, mit akarnak. A magyar szólásban benne rejlő családi életkép dramaturgiája ennél megengedőbb: *Lányomnak (ángyomnak / fiamnak) mondom, menyem is értsen belőle.*

Az Ausztráliába szakadt nyelvész hazánkfiát, Vászolyi Erikét méltató pályatárs, Simoncsics Péter őszinte csodálattal adózik az anyósnyelvnek: „Íme egy ún. primitív közösség hosszú időn át leszűrt tapasztalata a társas létben eleve kódolt konfliktusok kezelésére, amit ... lelkesen javasolnék itthon ... a családinál szélesebb keretekben”.⁴⁰ Az anyósnyelv vagy a férfiak rituális nyelve a szintén a pama-nyungar nyelvcsaládba tartozó valpiriben azt a képzetet keltheti, mintha ezek a nyelvek tudatos döntés eredményeként születtek volna meg, ám még a „hosszú időn át leszűrt tapasztalat” megfogalmazás is kétségeket hozhat. Nyilván nem így történt, mégis betöltik azt a szerepet, mintha szándékosan hozták volna létre őket. A volapük (1879) és az eszperantó (1887) viszont valóban így keletkezett. Johann Martin Schleyer és Lazar Markovics Zamenhof is azért alkotta meg a maga mesterséges nyelvét, mert abban reménykedett, hogy egyszer visszaállíthatók lesznek az őszövségi Noé sarjainak idejére jellemző állapotok: „Az egész földnek ugyanaz volt a nyelve és ugyanazok voltak a szavai” (Ter 11,1). A nemzetközi segédnyelveket abból a célból hozták létre, hogy mindenki megértse a másikat, míg más nyelveket abból a célból használnak, hogy senki más ne értse meg őket. Az anyósnyelv (*A*) és rokonai két részre osztják a nem üres tárgyalási univerzumot (*U*): *A* és komplementer vagy kiegészítő halmaza, $\bar{A}$ hiánytalanul kitölti az *U* alaphalmazt. (Az *A* halmaz komplementerének azt a halmazt nevezik, melynek minden eleme benne van *U*-ban, de nincs benne *A*-ban.)

A *madárnyelv* a gyerekek tréfás beszéde, melyet a mindennapi nyelvből egy séma segítségével állítanak elő. Mondandójuk értelmét úgy palástolják az avatlatlanok előtt, hogy minden szótagot jelentést nem hordozó hangokkal toldanak meg. A *v* betűs változat a *Tudsz így beszélni?* kérdést a következő hangsorrá alakítja át: *Tuvudsz ivigy beveszévelnivi?* A szavak megnyúlnak, határaik elmosódnak, az ismétlődő elemek miatt a hangsor a madarak énekére emlékeztet, a *v* betűs változat a fecskeszóra, a csivitelésre. Arany János pórregéjében Jóka, az egyszerű parasztember ezekkel a szavakkal üzte ki az ördögöt a királykisasszonyból: „*Turgudorgod mirgít forgogargadtárgál: /*

Argadórgósorgom margarargadtárgál?...” (A *Jóka ördöge*. 1851. V), avagy: *Tudod, mit fogadtál – Adósom maradtál...* A költeményhez fűzött jegyzetében Arany kifejtette, hogy az idegen abrakadabra helyett az úgynevezett madár- vagy szarkanyelvet használta, amelyre mindenki emlékszik gyerekkorából.⁴¹ Lázár Ervin a *Tuvudsz ívgy* (1987) címet adta a gyerekekről szóló rövid elbeszéléseit, karcolatait egybegyűjtő kötetének, melynek első, nyúl farknyi írásában a *v-s* és az *rg-s* változat is szerephez jut.⁴² A madárnyelv csak időlegesen titkos nyelv, addig az, amíg a korban soron következő gyerekek is meg nem tanulják a játszi szófüzést. A jártasság megszerzése során a metanyelv–tárgynyelv váltogatását kihasználó incselkedés gyakran fajul lökdösődéssé, dulakodássá, verekedéssé. Dömötör Sándor jegyezte fel a következő esetet: „Movondd evezd ívgy: nem te!» – szólott valaki a gyanútlan áldozathoz. »Nevem teve« – felelt a kérdezett. »Az én nevem meg Nagy János« – szólott az imposztor.”⁴³

A titkos nyelvekről szóló első magyar vonatkozású híradás Oláh Miklós tollából származik. A későbbi esztergomi érsek 1536-ban Habsburg Mária magántitkáráként Brüsszelben írta *Hungaria* című latin nyelvű traktátusát, melyben egy „gonosz és torz szégyenbélyeg”-ről is tudósított. Az Arad vármegyei Simánd lakosai nem születtek sántának vagy vaknak, de az újszülötteket megvakították vagy nyomorékká tették, abban bízva, hogy „koldusénekeikkel megélhetést és hasznot szerezhetnek maguknak”, s hogy ne értsék őket, „saját nyelvet koholtak maguknak”.⁴⁴ A simándiak koldusnyelvről – a kortársak a *vakok nyelvének* (*lingua caecorum*) nevezték – azonban egyetlen adat sem maradt fenn.⁴⁵ Első tolvajnyelvi szójegyzékeink a XVIII. század hetvenes éveiben keletkeztek, azt követően, hogy lefogták Czagány „Konyás” Andrást és társait, akik vásári forgatagokban fejtették ki tevékenységüket. Vallomásukban számos olyan kifejezés szerepelt, amelyet a kihallgatást végző nótárius nem ismert, ezért az 1775. május 9-én Miskolcon kelt jegyzőkönyv végéhez egy 28 szót tartalmazó jegyzéket illesztettek.⁴⁶ Jablonczay Petes János Hajdú kerületi főjegyző 1782-ben egy 74 szóból álló jegyzéket állított össze a zsványok szavaiból, melyet a Magyar Királyi Helytartótanácshoz is felterjesztettek. Pozsonyban kinyomattak, majd körlevélként számos törvényhatóságnak továbbbíttottak.⁴⁷ A szöszedetből kiderül, hogy a vásári tolvajok a saját nyelvüket *nyalavi* ~ *nyalazi* nyelvnek nevezték. A XIX. században a *link hadova* vagy *rajhadova* volt a megfelelő elnevezés, a XX. században a *vagány duma*, a *jassz nyelv*, manapság a *tolvaj nyelv* vagy az *argó*.

A törvényen kívüliek nyelve sem egységes, a szókincs megélhetési forrásuk szerint is – hamiskártyások, zsebmetszők, utcalányok stb. – számottevő eltéréseket mutat. A XIX. századi pesti tolvajnyelv német párjából, a középkori eredetű Rotwelschből alakult ki, sok benne a jiddis és cigány szó, mert ezeket a német és magyar ajkú lakosság sem értette. Szókincse önálló, de nincs külön nyelvtani szabályrendszere, ahogy 1888-ban Berkes Kálmán magyar királyi államrendőrségi felügyelő fogalmazott: „Lexikon grammatika nélkül.”⁴⁸ Az elvetemült csirkefogók ugyanúgy ragoznak, ugyanúgy szerkesztik a mondatokat, mint a jóra való polgárok, csak éppen ismeretlen jelentésű szavakat használnak. Nyelvük a XX. század elejétől egyre kevésbé volt titkosnak nevezhető, szavaitak előbb a diákok vették át, majd sok közülük a köznyelvbe is átszűrődött (például a cigány *buznyák*, *rinyál*, *vakerál*, a jiddis *meló*, *sóher*; *télakol* vagy a német *brunyál*, *pikkel*, *sibol*). Csaknem minden társadalmi csoportot sajátos nyelvhasználat, külön szókincs jellemez. Az orvosok, papok, katonák, színházi emberek, filmesek, természet- vagy társadalomtudósok nyelve nem titkos nyelv, a kívülálló számára mégis alig vagy egyáltalán nem érthető. A különféle zsargonokat a nyelvészek a stílusrétegek közé sorolják, „nem nyelvjárások vagy társadalmi nyelvi változatok, mert senki sem zsargonban tanulja az anyanyelvét”.⁴⁹

Utoljára hagytam azt az alakzatot, amelynek már a nevében szerepel a *hallgatás* szó. A közvélemény hatására sokan megváltoztatják a véleményüket, mert attól tartanak, hogy kisebbségben maradnak. Az emberek képesek hozzávetőleges statisztikai képet alkotni arról, hogy az adott időpontban miképpen oszlanak meg a vélemények, hányan fogadják el, illetve hányan utasítják el a szóban forgó nézetet. Mivel zömmel a többséghez akarnak tartozni, a közvéleményről alkotott képük is alakítja a közvéleményt. Ha úgy látják, hogy a számbeli többséghez tartoznak, magabiztosan hangot adnak véleményüknek, ha viszont úgy ítélik meg, hogy kisebbségbe szorultak, többnyire hallgatnak. A szólás és hallgatás változó aránya megváltoztatja a vélemények korábban becsült megoszlását: a többséget még nagyobbnak, a kisebbséget még kisebbnek mutatja. Elisabeth Noelle-Neumann az antikvitás óta ismert jelenséget először 1974-ben megjelent tanulmányában nevezte a *hallgatás spiráljának* (*die Schweigespirale*).⁵⁰ Elmélete szorosan kapcsolódik más elméletekhez: a Paul F. Lazarsfeld-féle utánfutó-hatáshoz (*bandwagon effect*), a Leon Festinger nevéhez fűződő kognitív disszonanciához, Robert K. Merton önmagát beteljesítő jóslatához (*self-fulfilling prophecy*), valamint a Floyd Henry Allport által leírt jelenséghez, a vélemények téves becsléséhez (*pluralistic ignorance*).

A 2010-ben elhunyt német társadalomtudósok a legtöbben azt vetették a szemére, hogy egytényezős modellt alkotott: eltúlozta az elszigetelődéstől való félelem szerepét, s jöllehet kivételeket – eretnekek, lázadók, avantgárd művészek, különcök, csavargók – is említett,⁵¹ a csoportnormák követését tartotta meghatározónak. A konformitásra való hajlamot a szociálpszichológusok két fő okkal magyarázzák: az emberek azt gondolják, hogy a többségnek mindig igaza van, illetve arra vágnak, hogy a csoport fogadja el és támogassa őket. A két ok együttesen is, külön-külön is hathat. Azt az érvelést, mely szerint a többségi vélemény szükségképpen igaz, Richard M. Hare cáfolta hitelt érdemlően Platón és Arisztotelész szövegeit elemezve.⁵² A többséghez tartozás biztonsága, illetve az elszigetelődéstől való félelem szélsőséges esetben azt eredményezi, hogy a kisebbségi vélemény semmivé foszlik, végül mindenki ugyanazt a véleményt vallja. A kígyóként visszafelé tekerődő spirál felszámolja önmagát, az origó ponthoz érkezik. Lewis H. Merton amerikai néprajztudós jegyezte fel az irokézekről: „a törzs bármely tagja megjelenhetett a tanács előtt, hogy közügyben felszólaljon. Még a nőknek is megadták azt a jogot, hogy közöljék kívánságaikat és kifejtsék véleményüket egy olyan szónok útján, akit saját maguk választottak. Döntést azonban csak a tanács hozhatott. Az irokézeknél alapvető szabálynak számított, hogy a tanács csak egyhangúlag hozott határozatok alapján tevékenykedhetett”.⁵³

Elisabeth Noelle-Neumann teóriájával ellentétben a kommunikációs spirál nemcsak szűkülhet, hanem bővíthet is, és a vélemények (téves) becslése is többféleképpen alakulhat. Napjainkban egyre gyakrabban figyelhető meg, hogy a fogyatkozó (immáron nem) többség egyre hangosabb, a gyarapodó (immáron nem) kisebbség viszont hallgat, mert azon nyomban megbélyegzik, ha megszólal. A hallgatás spirálja nem egyirányú; ha úgy tetszik: az utánfutóra is váltható retúrjegy. „A közvélemény kikémmelése lett manapság a sajtó és a kormányok tulajdonképpeni foglalkozása”⁵⁴ – csak a kissé régies fordítás árulkodik arról, hogy a szerző, Gustave Le Bon 1895-ben vetette papírra ezt a gondolatot. Mások véleménye háromféleképpen becsülhető meg, helytelenül kétféleképpen. Az alulbecslés szélsőséges esetének az számít, ha mindenki azt hiszi, hogy egyedül ő vall bizonyos nézeteket, hogy rajta kívül mindenki másként vélekedik. A gomba módra szaporodó avantgárd izmusok képviselői mindenki mást ősi művészeti normák kritikátlan elfogadjának, konformistának tartanak, a pszichoanalízis egymás ellen szító iskoláinak tagjai pedig bárki mást veszedelmes tévelygőnek. A szakírók többsége

Hans Christian Andersen *A császár új ruhája* című meséjét hozza fel példaként. Az öreg miniszter, egy másik derék hivatalnok, maga a császár, a körmenetben tolongó alattvalók egyaránt azt hitték, hogy egyedül ők nem látják a szép kelmét, melynek az a bűvös tulajdonsága, hogy „aki méltatlan a tiszttségére, vagy buta, mint a föld, az előtt láthatatlanná válik”. Mígnem egy kisgyerek meg nem szólalt: „De hiszen nincs is rajta semmi!”⁵⁵

A közvélemény hatása alól még az uralkodók sem vonhatják ki magukat. Jean-Jacques Rousseau így fogalmazott: „A közvélemény – a világ királynője – nem áll a királyok hatalma alatt; inkább fordítva, ők maguk az elsők, akik rabszolgáivá lesznek.”⁵⁶ Beletörődés, megalkuvás, félelem is magyarázhatja, hogy van, aki annak ellenére hangoztatja a többség (helytálló vagy helytelen, követendő vagy kifogásolható) véleményét, hogy ő maga nem hisz benne. Csak látszólag képtelen feltételezés, hogy a többségi véleményt senki sem osztja, mégis mindenki hangoztatja. A zsarnokság időszakaiban a képmutatás bocsánatos bűn, életvezetési tanácsként viszont kínos morális kérdéseket vet fel. A spanyol Baltasar Gracián 1647-ben jelentette meg aforizmagyűjteményét, melyben az életbölcesség rangjára emelt, műves, lüktető prózában zengte a hitványság dicséretét: „*Oszd a kisebbség véleményét, de mondd a többségét.*”⁵⁷ A vélemények túlbecslésére a manapság az érdeklődés homlokterébe került visszhangkammera (*echo chamber*), illetve ismeretbuborék (*epistemic bubble*) jelensége kínálkozik szemléletes példaként. A visszhangkammera egy politikai szektárhoz hasonlítható társadalmi csoport jellegzetes viselkedésének eredményeként jön létre: a kívülállókat gonosz és megbízhatatlan alaknak nevezik, és az egymást követő minősítések visszhangot keltve felerősödnek.⁵⁸ Az információbuborék pedig úgy keletkezik, hogy egyre többen tájékozódnak kizárólag közösségi oldalakról, ahol hasonló érdeklődésű, azonos értékeket valló emberek verődnek össze digitálisan. Az internetes cégek keresőmotorjai is rájuk szabják szolgáltatásaikat, a szűrők csapdáiban ragadnak, és esélyük sincs arra, hogy olyan ismeretek birtokába jussanak, amelyek megingathatnák tévképzeteiket, ezért – mivel szinte egymás klónjaivá váltak – a ténylegesnél elfogadottabbnak hiszik a maguk vallotta nézeteket.⁵⁹

Elisabeth Noelle-Neumann a hallgatás spirálját a közvélemény egyik megjelenési formájának tartotta.⁶⁰ A közvélemény három alaptípusa – *aktuális, látens, nyugvó* – közül a *másodikkal mutat közeli rokonságot*. A látens közvélemény pedig Angelusz Róbert osztályozásában négy altípusra – kiforratlan, szunnyadó, rejtett és jogi alakot nem öltött vélemény – tagolható.⁶¹ A demokráciákban megfigyelhető hallgatás spirálja a harmadik típusba sorolható, éppúgy, mint Európa egykori szocialista diktatúráinak korlátozott nyilvánossága. Amíg a hallgatás spiráljának az a jellegzetessége, hogy a kisebbségi vélemény a valóságosnál mérsékeltetlenebb, a többségi vélemény a valóságosnál nagyobb tünik fel, addig a korlátozott nyilvánosság viszonyai között – a zsarnokság kiépülésével párhuzamosan – a törpe kisebbség nézeti többségi véleményként is megjelenhetnek. Az előfutárok közül Alexis de Tocqueville írta le a legpontosabban a hallgatás spiráljának jelenségét, amelyet nem a közvélemény egyik formájának tekintett, hanem az eredendő zsarnoki természetű közvéleménnyel azonosította: Amerikában „amíg a többség bizonytalan, az emberek beszélnek, mihelyt azonban végleg kialakult, ki-ki elhallgat, s barát, ellenség, úgy tünik, egy hajóban evez. Ennek oka egyszerű: nincs egyeduralkodó, aki olyannyira kezébe tudná ragadni a társadalom összes erőit, legyűrve minden ellenszegülést, mint a többség, mely fel van ruházva a törvények meghozatalának és végrehajtásának jogával.”⁶²

George Berkeley püspök John Locke-nak szegezett nevezetes ellenvetése óta mindenki elfogadja, hogy nincsenek háromszögek csak úgy, általában. Mi sem könnyebb, mint megállapítani – fejtette ki –, hogy „rendelkezünk-e egy olyan háromszög általános ideájával, amely *sem nem derékszögű, sem nem ferdeszögű, sem egyenlő oldalú, sem*

egyenlő szárú, sem pedig egyenlőtlen oldalú, hanem egyidejűleg mindegyik és egyik sem?”⁶³ Érvéle a spirálokra is kiterjeszthető. Elisabeth Noelle-Neumann azonban nem árulta el, milyen spirálra gondol. A kisebbségi vélemény csökkenése, illetve a többségi vélemény növekedése egy síkbeli folytonos görbével, az arkhimédészi (logaritmikus) spirállal írható le, amely a közönséges éti csiga (*Helix pomatia*) elhagyott házának szabályos, hosszanti metszetére emlékeztet. Am ha azt a magatartást akarjuk megragadni, amelyet Tocqueville a színlelve helyeselő lakájlelkekre⁶⁴ tartott jellemzőnek, akkor a Fermat-féle (parabolikus) spirál a megfelelő szemléltető eszköz. Ebben a kettős spirálban összeköttetés nélküli, külön járata van az elhallgatott véleményeknek, illetve fenn hangoztatott ellenkezőjének.

A társas hallgatás néhány típusát szemléltettem sík- vagy térbeli alakzatokkal. A bütü, a burok, a buborék, a spirál és társaik láthatóvá tették a hangtalan társas kapcsolatok szerkezetét. Metaforikus mankóként szolgáltak, s miután megkönnyítették a fogalmi megragadást, többé nincs rájuk szükség. Az egyes idomokhoz számos képzet tapad. A gyerekek irkafirkáiból először a kör bontakozik ki, mely „nem a kerekiséget ábrázolja, hanem a »dologság« sokkal általánosabb minőségét”.⁶⁵ Az ősi települések, erődítmények, sátrak, házak alaprajza is kör alakú, és a varázskört nem léphetik át ártó lények.⁶⁶ A kör és a gömb a tökéletesség jelképe, isteni attribútum – Xenophanész szerint az isteni lényeg gömbhöz hasonló⁶⁷ –, illetve az isteni világalakítás rendező elve, mint Ovidiusnál: „Bármelyik istenség osztotta is így el e halmazt, / szelte előbb sokkát, azután rendezte tagokká; / és legelőbb is a föld tömegét: szintjén egyenetlen / itt vagy amott ne legyen, nagy gömbbé gömbölyítette.”⁶⁸ Sir Edmund Ronald Leach úgy vélekedett, hogy a geometria minden esetben alkalmas a helyes és helytelen egyetemes megkülönböztetésére: „A helyes formák mindig szabályosak és egyszerűek, mint az angol nyelvhasználat mutatja, ahol a *straight* (egyenes) a »tisztességes«, és a *crooked* (csavaros, görbe) a »tisztességtelen« szinonimája.”⁶⁹ A tisztességes, igaz ember a magyar nyelvhasználó számára is *egyenes ember*, míg a rossz ember *nem egyenes*, és *görbe utakon jár*. A hangtalan kapcsolatok szerkezetét kirajzoló formák azonban nem jelentenek azonmód állásfoglalást is. Bár erős a kísértés, mégis botorság volna a hallgatás spirálját a demokrácia paradicsomkertjében tekergőző kígyónak tekinteni.

JEGYZETEK

- 1 A. R. Radcliffe-Brown: *A társadalmi struktúráról* (1952). Fordította Borsos Balázs és munkatársai. In: Paul Bohannan–Mark Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kft., Budapest, 1997. 421–422. – Az eredeti: *A particular social relation between two persons (unless they be Adam and Eve in the Garden of Eden) exists only as part of a wide network of social relations, involving many other persons, and it is this network which I regard as the object of our investigations.*
- 2 Karel Čapek: *Angliai levelek* (1924). Fordította Szeberényi Lehel és Székely István. In: *Aranykagylótól az éjfél napig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1957. 104. és 106. – Az eredeti: *Pochopil jsem, že se koná jakýsi obřad, k němuž patří kouření*
- 3 *z lulky, listování v Who is Who a zejména mlčení. Toto mlčení není mlčení člověka o samotě, ani mlčení filozofa, ani němě hloubání; je to mlčení zvláštní, společenské a vytríbené, mlčení gentlemana mezi gentlemany.*
- 3 Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *A félkegyelmű* (1869). Fordította Makai Imre. Dosztojevszkij művei. Magyar Helikon, Budapest, 1970. (IV. 1) 532. – Az eredeti: *в действительности типичность лиц как бы разбавляется водой, illetve как ординарность, которая ни за что не хочет остаться тем, что она есть, и во что бы то ни стало хочет стать оригинальной и самостоятельной, не имея ни малейших средств к самостоятельности.*

- 4 Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Feljegyzések a holtak házából* (1860–62). Fordította Wessely László. Dosztojevszkij művei. Magyar Helikon, Budapest, 1970. (I. 1.) 374–375. – Az eredeti: *Они сами считали себя вечными и срока работ своих не знали. ... Вам на срок, а нам вольно по каторге.*
- 5 Vö. Mózes Lajos: *A legjobb helyek fortélyai*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. 185.
- 6 Lucius Annaeus Seneca: *Erkölcsei levelek* (Kr. u. 63–65). Fordította Kurcz Ágnes. In: Seneca: Vigasztalások. Erkölcsei levelek. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980. (10. 5.) 182. – Az eredeti: *Et quod scire hominem nolunt, deo narrant.*
- 7 Pilinszky János: *Rejtezkedő Isten* (1965). In: A mélypont ünnepéle. Próza 1. Vál. Jelenits István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 271–272.
- 8 A Molnár Ferenctől vett idézetek sorrendben: *A Pál utcai fiúk* (1906). Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1954. (III) 48, (IV) 58, (IV) 73, (V) 81.
- 9 Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* (1922). 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (A társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások) Fordította Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. (V. 7. §) 180. – Az eredeti: *die Gemeindereligion des Mithras, die Konkurrentin des Christentums, mit ihren Jenseitsverheißungen; der maskulinen Erlösungslehren, dabei in eine Hierarchie von Weihen und religiösen Rangordnungen abgestuft.*
- 10 Szerb Antal: *A rózsakeresztesek* (1934). In: A varázsló eltőri pálcáját. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1961. 23.
- 11 Vö. Frances A. Yates: *Rózsakeresztesek és szabadkőművesek* (1972). Fordította Keszthelyi András. Café Babel, 3. évf. 1993. 3. sz. 31. kk.
- 12 Fodor István (főszerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. 1658.
- 13 Olykor felvetődik, hogy a *minket/bennünket*, illetve a *titeket/benneteket* kettős megfeleltethető az exkluzív–inkluzív szemléletnek, de ezt a különbséget a nyelvhasználó egyáltalán nem érzi. Vö. Tólos Endre: *A magyar inkluzív személynév-másai*. Magyar Nyelv, 76. évf. 1980. 70–72. – Az angolban a *Let's go* 'Menjünk', illetve a *Let us go* 'Mi megyünk (de ti maradtok!)' különbségét szokták példaként idézni. Vö. George Yule: *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford–New York, 1996. (2) 12.
- 14 Vö. John Lyons: *Semantics* (1977). Cambridge University Press, Cambridge, London–New York–Melbourne, 1978. 2. (15) 637.
- 15 A fogalomról lásd John R. Searle: *Elme, nyelv és társadalom* (1998). Fordította Kertész Balázs. Vince Kiadó, Budapest, 2000. (6) 156. – A státus-indikátorok tárgyasult beszédaktusok. A jegyzőgyűri, illetve a rendőregyenruha viselője azt adja a társadalom többi tagjának tudtára, hogy ő házas, illetve rendőr. Részleges státusindikátornak azt nevezem, amikor egy artefaktum szűkebb körben tölti be ugyanezt a szerepet, ilyen például a szabadkőművesek mesterkönténye.
- 16 Vö. Platón: *Állam* (Kr. e. 421). Fordította Szabó Miklós. In: Platón összes művei. II. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. (III. XIII. 403e) 194. – Az eredeti: *γελοῖον γάρ, ἢ δ' ὄς, τὸν γε φύλακα φύλακος δεῖσθαι.*
- 17 Iuvenalis: *Szatírák* (Kr. u. 127 u.). Fordította Muraközy Gyula. In: Persius és Iuvenalis: *Szatírák*. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977. (II. VI. 347–348). 79. – Az eredeti: *sed quis custodiet ipsos custodes?*
- 18 Vö. Edmund Burke: *A Vindication of Natural Society: Or, A View of The Miseries and Evils Arising to Mankind from Every Species of Artificial Society. In a Letter to Lord ***** (1756). In: *The Works of The Right Honourable Edmund Burke*. I. West and Lilly, Boston, 1826. 53.
- 19 Kisebbségben vannak, akik nem így vélekedtek, mint például Friedrich A. Hayek: „A hatalom korlátozásához *nincs* szükség arra, hogy legyen egy másik hatalom, amely korlátozza.” *A nyelvi zavar a politikai gondolkodásban* (1967). Fordította Atkári János. In: *Piac és szabadság*. Vál. Madarász Aladár. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995. (7) 363. – Az eredeti: *To limit power does not require that there be another power to limit it.*
- 20 Magyarországon 2018 augusztusában öt szolgálat működött: Információs Hivatal (IH), Alkotmányvédelmi Hivatal (AH), Nemzetbiztonsági Szakszolgálat (NBSZ), Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat (KNBSZ), Terrorrelhárítási Információs és Büntügyi Elemző Központ (TIBEK). – A politikusok és az elemzők némelyike a Terrorrelhárítási Központot (TEK) és a Nemzeti Védelmi Szolgálatot (NVSZ) is ide sorolta.
- 21 G. K. Chesterton: *Az ember, aki csütörtök volt* (1908). Fordította Rakovszky Zsuzsa. Helikon Kiadó, Budapest, 1987. (14) 235. – Az eredeti: *For these disguises did not disguise, but reveal.*
- 22 Vö. például Kenyeres Zoltán: *Ady Endre*. Korona Kiadó, Budapest, 1998. 44. és Mezősi Miklós: *Emlékezik vagy jósol a költő a kocsi-úton?* (2011) In: Fűzfa Balázs (szerk.): *Kocsi-út az éjszakában*. Savaria University Press, Szombathely, 2011. 37.
- 23 Földényi F. László: *Melankólia* (1984). Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. (5) 130.
- 24 John Le Carré: *A kém, aki bejött a hidegről* (1963). Fordította Falvy Mihály. Európa Könyvkiadó–Fabula Könyvkiadó, Budapest, 1990. (9) 116. – Az eredeti: *It's part of our work only to know pieces of the whole set-up.*

- 25 Vö. Ch. W. Morris: *A jelemélet megalapozása* (1938). Fordította Fehér Márta. In: Horányi Özséb–Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. (2) 50–51.
- 26 Bori Imre: *Füst Milán és a történelem* (1984). In: Prózatörténeti tanulmányok. Forum Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, Újvidék–Budapest, 1993. 170.
- 27 Vö. Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében* (1994). Fordította Schéry András és Gy. Horváth László. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995. (5) 142. skk.
- 28 Alexandre Dumas: *A három testőr* (1844). Fordította Csatlós János. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961. I. 8. – Az eredeti: *Le premier lundi du mois d'avril 1625, le bourg de Meung, où naquit l'auteur du Roman de la Rose, semblait être dans une révolution aussi entière que si les huguenots en fussent venus faire une seconde Rochelle*.
- 29 Vö. Kicsi Sándor András: *Kenneth Lee Pike* (2002). In: Vázlatok a nyelvtudomány történetéből. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2009. 82–83.
- 30 Ruth M. Brend: *A tagmémikus elmélet rövid áttekintése* (1971). Fordította Szépe György. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma*. Gondolat, Budapest, 1973. 136–137.
- 31 Ludwig Wittgenstein: *Zettel* (1929–1948). G. E. Anscombe–G. H. von Wright (eds). Basil Blackwell, Oxford, 1967. (717) 124. – A kötet utolsó, 1948-ban keletkezett bejegyzésének eredeti szövege: „*Gott kannst du nicht mit einem Andern reden hören, sondern nur, wenn du der Angeredete bist.*” – *Das ist eine grammatische Bemerkung*.
- 32 A Görög antológia V. Szerelmi epigrammák könyvének 252. tétele. Fordította Ponori Thewrewk Emil. – Az eredeti: *σθήθεα δ' ἐζεύχθω, τὰ τε χεῖλεα. τᾶλλα δὲ σιγῆ κρωπέων. ἐχθαίρω τὴν ἀβροστομῆν*.
- 33 Mészöly Miklós: *A mesterségről* (1969). In: A tágasság iskolája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. (11) 109.
- 34 Mészöly Miklós: *Az intranzigencia térképe* (1983). Radnóti Sándor interjúja. In: Mészöly Miklós: *A pille magánya*. Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, Pécs, 1989. 227.
- 35 Az Országos Széchényi Könyvtár 2016-ban a „*Cinkos akusztika*” – *színház és cenzúra* címet adta a KönyvTÁRlat V. évadának.
- 36 Vö. Yule: i. m. (1. 8) 73.
- 37 Spiró György: *Az ikszek* (1981). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 466.
- 38 Vö. Ursula Ullrich–Dr. Wolfgang Ullrich: *Hati-Hati. Elefántháton India vadonjaiban* (1965). Fordította Dr. Bach Irméné. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1968. 138–139.
- 39 Vö. Vászolyi Erik: *Ausztrália bennszülött nyelvei*. Kultúrák keresztútján. L'Harmattan, Budapest, 2003. (4.7) 34.
- 40 Simoncsics Péter: *Vászolyi Erik 77 éve. Avagy mit tehet egy finnugrista az ausztrál bennszülöttekért?* Forrás, 44. évf. 2012. 5. sz. 89.
- 41 Hermann Zoltán hívta fel a figyelmet arra, hogy az elbeszélő költemény paródiaként is olvasható, ekkor „a zsémbes Judit – Laborfalvi Róza, Jóka bátya pedig – Jókai?”. Hermann Zoltán: *Pályák és Üstökösök – Arany János és Jókai Mór*. Hungarológiai Közlemények (Újvidék), 2017. 2. sz. 43. – A madárnyelv rg-s változata egyébként Jókai Mór egyik regényében is feltűnik: *A lőcsei fehér asszony* (1885). Jókai Mór válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955. (XXVIII) 307.
- 42 Vö. Lázár Ervin: *Pávárbeszvéd* (1973). In: *Tuvudsz ívgy*: Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 7.
- 43 Dömötör Sándor: *A madárnyelv, mint gyermekjáték*. Ethnographia / Népelet, LI. évf. 1940. 3. sz. 371.
- 44 Oláh Miklós: *Hungária* (1536). Fordította Németh Béla. Gondolkodó Magyarok. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. (19) 80–81. – Az eredetiben: *Hi ab initio, ut, quemadmodum corporis habitus, ita etiam idiomate ab aliis different, propriam sibi linguam, qua inter se loquerentur, a nemine externo, nisi suo cive intelligibilem, quam nostri caecorum linguam vocant, confixerunt. Hacque utuntur praerogativa, ut sint ab aliis oneribus caeterorum Hungarorum perferendis liberi atque per omnes regni partes cancionibus mendicalibus victum questumque sibi et suis faciant*.
- 45 A vakok nyelvének kérdéskörét, illetve a simándiak kilétét tárgyalja Szilágyi Emőke Rita: *Oláh Miklós, a simándiak és a lingua caecorum*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 5. Reciti* Kiadó, Budapest, 2017. 13–23.
- 46 Török Gábor: *Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk*. Magyar Nyelv, LIII. évf. 1957. 273–274.
- 47 Vö. Balassa József: *A magyar tolvajnyelv legrégebb emléke*. Magyar Nyelvőr, LIII. évf. 1924. 1–2. sz. 5–8. és Implom József: *Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk*. Magyar Nyelv, LIII. évf. 1957. 270–272. A jegyzékek egybetartozását hangsúlyozta Kis Tamás: *XVIII. századi zsványnyelvi szójegyzékeink*. Börtönügyi Szemle, 21. évf. 2002. 2. sz. 67–76.
- 48 Berkes Kálmán: *A tolvaj élet ismertetése*. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1888. 99.
- 49 Kálmán László: *Stílus: a tabutól az argóig*. In: Kálmán László–Nádasdy Ádám: *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 31.
- 50 Lásd Elisabeth Noelle-Neumann: *Die Schweigespirale: Über die Entstehung der öffentlichen Meinung*. In: Ernst Forsthoff–

- Reinhard Hörstel (hrsg.): Standorte im Zeitstrom: Festschrift für Arnold Gehlen. Athenäum-Verlag, Frankfurt am Main, 1974. 299–330.
- 51 Vö. Elisabeth Noelle-Neumann: *The Spiral of Silence. Public Opinion – Our Social Skin* (1980). The University of Chicago Press, Chicago–London, 1984. (17) 139. k.
- 52 Lásd R. M. Hare: *A „consensus” argumentuma* (1971). Fordította Lónyai Mária. In: Lónyai Mária (vál.): *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1981. 471–501.
- 53 Lewis H. Morgan: *Az ősi társadalom* (1877). Fordította Bodrogi Tibor és Bónis György. Gondolat Kiadó, Budapest, 1961. (II. IV. VI) 101. – Az eredeti: *the council was open to any private individual who desired to address it on a public question. Even the women were allowed to express their wishes and opinions through an orator of their own selection. But the decision was made by the council. Unanimity was a fundamental law of its action among the Iroquois.*
- 54 Gustave Le Bon: *A tömegek lélektana* (1895). Fordította Balla Antal. Franklin-Társulat Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1913. (II. IV. 2) 142. – Az eredeti: *Épier l’opinion est devenu aujourd’hui la préoccupation essentielle de la presse et des gouvernements.*
- 55 Hans Christian Andersen: *A császár új ruhája* (1837). Fordította Rab Zsuzsa. In: *Mesék és történetek.* Vál. Gergely Erzsébet. A világirodalom klasszikusai. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1959. 91. és 95.
- 56 Jean-Jacques Rousseau: *Levél d’Alembert-nek* (1758). Fordította Kis János. In: *Értekezések és filozófiai levelek.* Vál. Ludassy Mária. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 394. – Az eredeti: *L’opinion, reine du monde, n’est point soumise au pouvoir des Rais; ils sont eux-mêmes ses premiers esclaves.*
- 57 Baltasar Gracián: *Az életbölcesség kézikönyve* (1647). Fordította Gáspár Endre. Kairosz Kiadó, Budapest, é. n. [1997] (43) 33. – Az eredeti: *Sentir con los menos y hablar con los más.*
- 58 Vö. Kathleen Hall Jamieson–Joseph N. Cappella: *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment.* Oxford University Press, Oxford, 2010. (5). 75. skk.
- 59 Eli Pariser *The Filter Bubble: What The Internet Is Hiding From You* (The Penguin Press, New York, 2011) című könyvében azt is kifejtette, hogy az általában vett közönség (*general audience*) gyakorlatilag megszűnt (54. kk.).
- 60 Vö. Noelle-Neumann: i. m. (4) 59.
- 61 Vö. Angelusz Róbert: *A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig. A látens közvélemény természetrajzához* (1991). In: *A láthatóság görbe tükréi. Társadalomoptikai tanulmányok.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 120–121. és 109–111. – Elemzésemben Angelusz közvélemény-tipológiáját vettem alapul.
- 62 Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia* (1835). Fordította Ádám Péter és munkatársai. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. (II. VII). 366. – Az eredeti: *as long as the majority is still undecided, discussion is carried on; but as soon as its decision is irrevocably pronounced, a submissive silence is observed, and the friends, as well as the opponents, of the measure unite in assenting to its propriety. The reason of this is perfectly clear: no monarch is so absolute as to combine all the powers of society in his own hands, and to conquer all opposition with the energy of a majority which is invested with the right of making and of executing the laws.*
- 63 Vö. John Locke: *Értekezés az emberi értelemről* (1690). Fordította Dienes Valéria. Filozófiai Írók Tára. Új folyam. XXVI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. II. (IV. VII. 9. §) 212, illetve George Berkeley: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről* (1710). Fordította Fehér Márta. In: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások.* Vál. Altrichter Ferenc. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. Bevezetés (13. §) 163. – Az eredeti: *that is here given of the general Idea of a Triangle, which is, neither Oblique, nor Rectangle, Equilateral, Equicrural, nor Scalenen, but all and none of these at once?*
- 64 Vö. Tocqueville: i. m. (II. VII). 370.
- 65 Rudolf Arnheim: *A vizuális élmény* (1974). Fordította Szili József és Tellér Gyula. Gondolat Kiadó, Budapest, 1979. (IV) 202. – Az eredeti: *The circle does not stand for roundness but for more general quality of „thingness”.*
- 66 Vö. H. C. Agrippa von Nettesheim: *Titkos bölcsélet* (1533). Fordította Magyar László András. Vízöntő Könyvek, Holnap Kiadó, Budapest, 1990. (II. 23) 100.
- 67 Vö. Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* (230 k.). Fordította Rokay Zoltán. Jel Kiadó, Budapest, 2007. 2. (IX. 2). 250.
- 68 Publius Ovidius Naso: *Átváltozások / Metamorphoses* (1–8 k.). Fordította Deveseri Gábor. Magyar Helikon, Budapest, 1964. (I. 32–35). 8. – Az eredeti: *Sic ubi dispositam quisquis fuit ille deorum / congeriem secuit sectamque in membra coegit, / principio terram, ne non aequalis ab omni / parte foret, magni speciem glomeravit in orbis.*
- 69 Edmund Leach: *Szociálintropológia* (1982). Fordította Pusztai Anikó és Sajó Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. (3) 96. – Az eredeti: *Correct forms are regular and simple, e.g. the English language usage by which straight is a metaphor for honest and crooked a metaphor for dishonest.*